

Les definicions de Ramon Llull: Entre la lògica àrab i les teories de la definició modernes*

ALEXANDER FIDORA

ICREA-Researcher
Universitat Autònoma de Barcelona

Ramon Llull (Raimundus Lullus, ca. 1232-1316) és conegut, en la història de la filosofia, per la seva *Ars*: Un sistema filosoficoteològic que es basa en els conceptes comuns de les grans religions del llibre (com ho són, per exemple, els atributs divins, el catàleg de les virtuts i dels vicis, etc.), els quals combina amb l'ajuda de figures mecàniques (a saber, cercles rotatoris), per tal de convèncer d'aquesta manera els musulmans, i també els jueus, de la superioritat (lògica) del Cristianisme i de convertir-los-hi.

Una de les peculiaritats de l'*Ars* és l'ús de components lògics força innovadors, com, per exemple, la notació quasi-algebraica dels seus conceptes bàsics, els quals se signifiquen per lletres (B, C, D, etc.) de manera que resulti més fàcil combinar-los. Entre aquestes innovacions lògiques de l'*Ars lulliana*, hi destaca la seva teoria de la definició, a la qual volem dedicar aquestes pàgines. Així, en un dels seus escrits tardans, l'*Ars brevis* de 1308, trobem la famosa definició que Llull dóna de l'home, a primera vista molt enigmàtica, segons la qual l'home és un *animal homificans* o un *animal cui proprie competit homificare*, és a dir, un animal que fa a l'home o un animal al qual li competeix pròpiament de fer a l'home.

En els darrers anys, aquesta definició ha rebut molta atenció per part dels estudiosos de Llull, sobretot pel que fa a la seva dimensió antropològica. Només cal citar els treballs de Charles Lohr i de Theodor W. Köhler al respecte.¹ No

* Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte HUM2004-03957-C02-02/FILO de la DGICYT-MEC i 2005SGR00538 de l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya, dirigit pel professor José Martínez Gázquez (Universitat Autònoma de Barcelona). Aquest text es va presentar en dos seminaris: un a la Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca (novembre de 2006), l'altre a l'Universitat de Barcelona (gener de 2007). Agraïxo molt als organitzadors i participants d'aquests dos seminaris els comentaris i suggeriments, especialment a Lola Badia (Barcelona), Antoni Bonner (Palma de Mallorca), Jordi Gayà (Palma de Mallorca) i Maribel Ripoll (Palma de Mallorca). També vull agrair els consells d'Anna Akasoy (Londres) i de Thomas Leinkauf (Münster).

¹ Cf. Lohr, «Ramon Llull (1232-1316): Aktivität Gottes und Hominisierung der Welt», dins: Paul R. Blum (ed.), *Philosophen der Renaissance*, Darmstadt 1999, pp. 11-21; Theodor W. Köhler,

volem entrar en aquest debat antropològic aquí, sinó que voldríem examinar la teoria de la definició de Ramon Llull com a tal, això és, detectar les seves arrels històriques, presentar la seva significació sistemàtica i donar un cop d'ull a la relació entre la teoria de les definicions de Llull i algunes posicions modernes. No cal insistir en la importància de les definicions lul·lianes; bastarà recordar que, fa pocs anys, des de la Càtedra Ramon Llull, es publicà dins de la col·lecció Blaquerna, tot un *Diccionari de definicions lul·lianes*, compilades per Antoni Bonner i Maria Isabel Ripoll.²

Dit això, procedirem, doncs, de la següent manera: en un primer lloc esbossem el punt de partida del nostre tema en Aristòtil i la recepció àrab del concepte aristotèlic de definició (I). En segon lloc, evidenciem que el concepte aristotèlic de la definició com a ὅρος διαιρετικος i la seva interpretació en la filosofia islàmica com a *rasm* constitueixen el rerefons per la teoria lul·liana de la definició, tot mostrant com Llull reelabora aquests conceptes (II); i, finalment, traçarem una línia que ens portarà fins a les teories modernes de la definició (III).

I. El punt de partida en Aristòtil i la seva recepció àrab

Aristòtil no va deixar una doctrina única de la definició, més aviat trobem un ampli ventall de temptatives de formular una teoria al respecte en diverses obres, sobretot als *Analítics posteriors* i als *Tòpics*.

En *Analítics posteriors* II, 10, per exemple, Aristòtil distingeix dues classes de definicions: una que anomena λόγος ὀνοματώδης i que és una pura definició nominal, i una segona a la qual li diu λόγος διὰ τί ἐστίν i que es pot descriure com una definició causal o genètica. Aquesta segona classe de definicions està vinculada estretament al concepte epistèmic de ciència com Aristòtil el presenta als *Analítics posteriors*, és a dir, ciència com un saber a través de les causes: Definir, en aquest sentit, vol dir indicar les causes d'un fenomen; així, a la pregunta: «Què és el tro?», la resposta definitòria seria: «El tro és un soroll produït als núvols per la extinció del foc.»

L'intent més famós d'una 'definició de definició' d'Aristòtil, emperò, el trobem als *Tòpics*, concretament a I, 8, 103b 15-16, on Aristòtil desenvolupa el que sol anomenar-se la definició essencial. Aquesta, Aristòtil la descriu de la següent manera: ὁ ὀρισμὸς ἐκ γένους καὶ διαφορῶν ἐστίν, és a dir: la definició consisteix del gènere i de les diferències. Aquest serà el *locus classicus* per a la

«Aufbrüche in Fragen des Menschen nach sich selbst als Menschen. Die Definitionsantwort des Raimund Lull und ihre systematische Bedeutung», dins: *Salzburger Jahrbuch für Philosophie* 40 (1995), pp. 79-96; *id.*, *Grundlagen des philosophisch-anthropologischen Diskurses im dreizehnten Jahrhundert. Die Erkenntnisbemühungen um den Menschen im zeitgenössischen Verständnis*, Leiden/Boston 2000, esp. pp. 78-81 i 239-244; Alexander Fidora, «El *Ars brevis* de Ramon Llull – Hombre de ciencia y ciencia del Hombre», dins: Alexander Fidora i José Higuera (eds.), *Ramon Llull – Caballero de la fe. El Arte luliana y su proyección*, Pamplona 2001, pp. 60-81.

² Anthony Bonner i Maria Isabel Ripoll Perelló, *Diccionari de definicions lul·lianes / Dictionary of Lullian Definitions*, Barcelona/Palma de Mallorca 2002, amb una excel·lent introducció a les pp. 10-61.

teoria de la definició a l'Edat Mitjana, tant al món àrab com al món llatí. Els escolàstics van reprendre aquesta 'definició de definició' amb la fórmula: «Definitio fit per genus proximum et differentiam specificam» – «La definició es dona pel gènere més pròxim i per la diferència específica». L'exemple més comú a l'Edat Mitjana per a aquesta mena de definició és la definició de l'home, donada per Aristòtil mateix a la *Política* I, 2, 1253a 9-10, on distingeix l'home com a l'únic ésser vivent capaç del discurs racional: λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔξει τῶν ζώων. Els escolàstics completaven aquesta definició de l'home, afegint la seva mortalitat, de manera que definien a l'home com a «animal rationale et mortale», per a poder separar-lo adequadament dels àngels, igualment dotats de raó.³

A més d'aquestes tres classes de definicions, a saber, les que són purament nominals, les que són causals o genètiques i les que són essencials, encara n'hi ha un quart candidat que Aristòtil presenta com a definició: el ο[ρο] διαireτικο. Un exemple per a aquest tipus de definició es troba als *Analítics posteriors* II, 5, 91b 39-92a 1, on Aristòtil es pregunta: «Què és l'home?», i respon: «Un ésser vivent mortal, amb peus, dos, sense ales.» Fins aquí el panorama aristotèlic.

En l'Antiguitat tardana aquesta complexa doctrina de les definicions va dur a una distinció entre definicions en sentit estricte i les anomenades definicions descriptives o, simplement, descripcions. Mentre que Aristòtil no s'ocupava gaire de l'últim tipus de definicions, el ὄρος διαιρητικός, els autors tardoantics, com ara Porfiri i els seus comentaristes, van dedicar molta atenció a aquesta mena de definicions, les quals denominaven ὑπογραφή, és a dir, descripció.⁴ Si bé és cert que aquesta tradició tardoantiga va influir alguns autors medievals grecs, com ara Joan de Damasc,⁵ va ser principalment a la filosofia islàmica, on va fer fortuna l'idea de la u`pografh, o definició descriptiva, que en àrab es diu *rasm*, és a dir, signe, oposada a la definició en sentit estricte, anomenada *ladd*. De fet, ja en al-Kindī i al-Fārābī⁶ trobem un desenvolupament important d'aquest concepte; amb tot, el tractament més complet l'ofereix Ibn Sīnā, o Avicenna. Així, a la seva obra *Isārāt*, servint-se, sens dubte, de material tardoantic, caracteritza el *rasm* «com un discurs que determina el seu objecte pels seus accidents i les seves propietats (*propria*), essent el millor *rasm* aquell que conté també el gènere, que determina la naturalesa de l'objecte, com ara: L'home és un ésser vivent amb ungles planes, que camina sobre dos peus i que pot riure espontàniament».⁷ Comparat amb els escassos apunts d'Aristòtil sobre el

³ En referència al que hem esbossat fins aquí, cf. també Jean-Marie Le Blond, «La définition chez Aristote», dins: *Gregorianum* 20 (1939), pp. 351-380.

⁴ Cf. sobre el concepte de ὑπογραφή, a l'Antiguitat tardana Jonathan Barnes en el comentari a la seva traducció de Porfiri, *Introduction (= Isagogè)*, Oxford 2003, pp. 57-62.

⁵ Cf. Joan de Damasc, *Peri geneseòs*; cf. PG 94, cols. 522-678, esp. 554-555.

⁶ Si més no, a al-Kindī se li atribueix un tractat *Sobre les definicions i descripcions de les coses*; pel que fa a al-Fārābī cf. Shukri B. Abed, *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfarabi*, New York 1991, cap. 2: «Definitions and Descriptions in Alfarabi's System», pp. 35-57.

⁷ Citat segons Ibrahim Madkour, *L'Organon d'Aristote dans le monde arabe*, Paris ²1969, p. 120. Remarquem que el canvi de «ales» (Aristòtil) a «ungles» (Ibn Sīnā) també el podem observar en Joan de Damasc; cf. PG 94, col. 554.

ὄρος διαιρητικώς, als *Analítics posteriors*, no pot haver-hi dubte de que el concepte de definició descriptiva, tal i com el presenta Ibn Sīnā, en dóna una versió molt més elaborada, si bé podríem demanar-nos si aquesta reelaboració és fidel a les intencions d'Aristòtil. Seguint la interpretació que en fa Ibn Sīnā, hauríem d'entendre l'exemple aristotèlic «ésser vivent mortal, amb peus, dos, sense ales» com una definició que procedeix a partir dels accidents i de les propietats que descriuen l'objecte en qüestió. Per a aquest concepte de definició, doncs, el que compta no són ni gènere ni diferències específiques, ni tampoc les causes, com en el cas de les definicions essencials i genètiques respectivament, sinó que són, en primer lloc, els accidents i les propietats que ens fan comprendre el que és una cosa.

L'explicació i interpretació que Ibn Sīnā dóna del *rasm* com una definició que opera a través d'accidents i de propietats esdevindrà una part integral dels tractats àrabs de lògica, i es pot retrobar, per tant, en les obres d'Ibn Sab'īn, d'al-Gazzālī i de molts altres autors, que han estat proposats com a fonts directes de Ramon Llull.⁸

II. El desenvolupament de la teoria lul·liana de les definicions

Si ara passem a la teoria lul·liana de les definicions, cal observar que, ja en els seus escrits primerencs, Llull demostra un interès molt viu en qüestions lògiques. De fet, la primera obra que Llull va redactar, entre 1271-1272 a Montpeller, és un *Compendium Logicae Algazelis* —escrit originalment en àrab, com Llull ens diu, posteriorment traduït per ell mateix al llatí i, finalment, adaptat en una versió rimada al català—.

Per a poder apreciar millor el desenvolupament de la teoria lul·liana de les definicions, avançarem en tres passos: 1) primer presentarem la reflexió que trobem sobre el tema de la definició en el *Compendium* que acabem d'esmentar; 2) en un segon pas, compararem aquesta reflexió amb el que podríem anomenar la formulació madura de la teoria lul·liana de les definicions com queda plasmada a la *Logica nova* (Gènova 1303); 3) en un tercer pas, adduirem alguns passatges de l'*Art amativa* (Montpeller 1290) que se situa entre aquestes dues obres i que, per tant, pot ajudar a comprendre l'evolució del pensament lul·lià entre ambdues; 4) finalment, resumirem els resultats.

1) La teoria de la definició que Llull esbossa al *Compendium Logicae Algazelis* —una obra que, com indica el seu nom, depèn d'al-Gazzālī i dels seus *Maqāṣid al-falāsifa*— és complexa, ja que Llull hi combina diferents enfocaments, a saber, les definicions causals, les essencials i les descriptives.

Al començament de l'obra es troben explicacions sobre les definicions causals o genètiques, que no provenen d'al-Gazzālī i dels seus *Maqāṣid*, sinó que

⁸ Cf. per a una revaloració de la influència de Ibn Sab'īn en Llull: Anna A. Akasoy i Alexander Fidora, «Ibn Sab'īn and Raimundus Lullus – The Question of the Arabic Sources of Lullus' Logic Revisited» (en preparació).

són un afegit de Llull mateix. Tot i així, aquest tipus de definició, com hem mostrat abans, pertany a la tradició aristotèlica en general i és interessant observar que Llull explica les definicions causals en termes de la doctrina aristotèlica de les quatre causes, és a dir, segons Llull la definició procedeix per la causa eficient, material, formal i final.⁹

Ara bé, poc després, al mateix *Compendium*, en el capítol intitulat «De cognitione quod quid est», Llull proposa una altra divisió de les definicions. Aquesta divisió distingeix les definicions en definicions essencials d'un costat i definicions descriptives de l'altre. El passatge diu:

Tribus modis cognoscitur quod quid est. (1) Primo enim cognoscitur per genus. Ut quaerenti: Quid est homo?, convenienter respondetur: Homo est animal rationale. (2) Secundo modo per speciem. Ut: Homo est rationale et mortale. (3) Tertio modo cognoscitur per signum, quod dicitur descriptio. Ut si quaeratur: Quid est homo?, potest responderi: Homo est alta statura, habens naturaliter unguis amplos.¹⁰

En aquest passatge a la definició essencial —sigui ja en la seva forma perfecta indicant el gènere i la diferència específica, com en el cas 1), sigui ja en la seva forma imperfecta, indicant només les diferències específiques, com en el cas 2)— Llull hi contraposa la definició descriptiva, el cas número 3), a la qual li diu *descriptio* o *signum*. Aquesta última mena de definició no és altra cosa que aquella de les definicions aristotèliques que, com hem mostrat abans, els àrabs, i entre ells al-Gazzālī, van conèixer amb el nom de *rasm*, que vol dir, precisament, signe, i que va jugar un paper important a la tradició lògica àrab.¹¹ I efectivament, en el passatge citat, Llull refon material dels *Maqāṣid* d'al-Gazzālī, si bé hi introdueix alguns canvis. Però no ens volem estendre sobre aquesta qüestió.

Ens limitem, doncs, pel que fa al *Compendium*, a indicar la presència de diferents aspectes i elements entorn de la definició, entre els quals destaquem el *rasm* o definició descriptiva. El *Compendium* encara no permet, emperò, construir una teoria de la definició coherent. Més aviat, la proposta lul·liana sembla, de moment, un tant incoordinada, sense que quedi clar on vol arribar Llull.

2) Ara bé, la intenció de Llull queda més clara si comparem els elements d'una teoria de la definició del *Compendium* amb el seu desenvolupament posterior, uns 30 anys més tard, a la *Logica nova* (Gènova 1303). D'entrada, pot sobtar que en aquesta obra madura, que recolza sobre la formulació sòlida de

⁹ Charles Lohr (ed.), *Raimundus Lullus, 'Compendium Logicae Algazelis'*. *Quellen, Lehre und Stellung in der Geschichte der Logik*, Freiburg i. Br. 1967, p. 96.

¹⁰ *Ibid.*, p. 97.

¹¹ Llull mateix no parla de *rasm*, sinó que utilitza la paraula «signe» per tarduir aquest concepte. La paraula *rasm* no s'ha de confondre amb un altre terme àrab que Llull emprà i que prové de la tradició exegètica corànica, a saber, *rams*. Cf. sobre aquest concepte Miquel Colom, «El Llibre de contemplació i la llengua aràbiga», dins: *Studia lullistica. Miscellanea in honorem Sebastiani Garcias Palou*, Palma de Mallorca 1989, pp. 15-18.

l'*Ars*, trobem, aparentment, les mateixes reflexions sobre la definició que dins del *Compendium*:

De definitione.

Definitio modis pluribus fieri potest, videlicet quattuor modis, ut per regulam de C significatum est. Adhuc, definitio per quattuor causas fit, scilicet efficientem, formalem, materialem et finalem. [...]

Definitio etiam est per actum proprium et necessarium potentiae sive subiecti sibi coessentialis. Sicut quaerere: Intellectus divinus quid est? Et respondendum est, quod intellectus divinus est ens, habens intelligere. Et sic de caliditate, quae est ens habens calefacere. Et homo est ens, habens ridere. Et essentia est ens habens esse. Et sic de consimilibus.¹²

És obvi que aquest passatge és una versió comprimida del que Llull havia dit sobre la definició al *Compendium*: primer, Llull explica les definicions a partir de les quatre causes aristotèliques, com ho havia fet al *Compendium*; i, tot seguit, presenta definicions a partir de les propietats, és a dir, definicions que, de fet, són *rusūm* (pl. de *rasm*) o definicions descriptives. Cal remarcar, emperò, que aquestes últimes definicions o millor dit els exemples que en dona, no segueixen, amb l'excepció de la definició descriptiva de l'home, el model tradicional dels *rusūm* o de les definicions descriptives. Perquè aquests *rusūm* que Llull ens presenta ara no es construeixen a partir d'accidents i de les propietats *tout court*, sinó, com Llull ens diu, a partir dels actes propis (*actus proprius*) que corresponen a potències (*potentia*), que, al seu torn, es qualifiquen com a coessencials (*coessentialis*).

És aquesta recepció i transformació dinàmica de les definicions descriptives que porta a Llull, entre d'altres, a la definició de l'home que hem esmentat al principi, a saber l'home com a *animal homificans*. Ja que així com l'acte propi i coessential de l'«intellectus» és «intelligere», aquell de la «caliditas» és «calefacere» i aquell de l'«essentia» és «esse», així, de la mateixa manera, l'acte propi de l'home per excel·lència no és «riure», com es diu a la cita anterior, sinó «homificare», fer a l'home. Per això, en un altre lloc de la *Logica nova*, parlant de la definició de l'home, Llull diu:

Homo est animal homificans. Et ista definitio est magis specifica, et magis convertitur cum definito, quam ista: Homo est animal rationale et mortale; quia de genere rationalitatis est angelus, et de genere mortalitatis est leo et equus, etc. Hoc quidem de Deo dici potest, et de ceteris entibus. Sicut Deus est ens deitans, et sua aeternitas aeternans, sua infinitas infinitans; ignis est igniens, leo leonans, planta plantificans, faber homo fabricans. Et ideo definitio magis propria est, cum sit maioris proprietatis immediate subiecti.¹³

¹² Raimundus Lullus, *Logica nova*, ROL XXIII, pp. 100-101. Trobem aquesta definició de l'home per primera vegada a *Arbor scientiae*, ROL XXVI, p. 915.

¹³ Raimundus Lullus, *Logica nova*, ROL XXIII, p. 31.

Heus aquí l'aplicació general de la innovadora teoria de les definicions de Llull, o millor dit: de la seva teoria de les descripcions dinàmiques i coessencials, que abasta tota la realitat, incloent-hi no tan sols la creació i conceptes abstractes, com l'eternitat, sinó també Déu mateix, que, per a la tradició aristotèlica medieval, resultava impossible de definir, ja que no pertany a cap gènere.¹⁴

Amb això deu haver quedat prou clar on vol arribar Llull amb la seva teoria de la definició. Queda per aclarir, no obstant, com s'ho fa per a arribar-hi.

3) Per a copsar el que ha passat entre el primer tractament del tema de les definicions de Llull al *Compendium* i la seva presentació madurada de la qüestió a la *Logica nova* és oportú considerar alguns textos de l'*Art amativa* que Llull redacta el 1290 a Montpeller.

Aquí, Llull explica que les definicions a partir de les propietats, és a dir, les descripcions que hem estat examinant, al seu torn poden donar-se de dues maneres:

[...] les quals diffinicions covenen esser feytes en dues maneres, ço es a saber, segons propietats essencials e propietats accidentals [...]

Diffinició essencial de foch es com es diffinit per propria ignitivitat e ignibilitat, car a negú dels altres no-s pertany ignir, mas al foch. Diffinició accidental es com lo foch tan solament es diffinit per propria qualitat, com a negú dels altres elements a qui no-s pertany propria calor, mas al foch tan solament.¹⁵

La distinció que Llull proposa aquí entre propietats accidentals i essencials és fonamental per a la qüestió que ens interessa, ja que explica la possibilitat d'una descripció coessencial —com diu Llull a la *Logica nova*—, una cosa que no trobem ni en Aristòtil ni en la lògica àrab, on les descripcions són sempre accidentals, a diferència de les definicions essencials.

El rerefons de la distinció entre les propietats accidentals i essencials l'hem de veure en el descobriment que Llull fa de la doctrina dels correlatius. Segons aquesta doctrina, tot el que és, consisteix d'una estructura trina: a saber, un principi actiu, un altre de passiu i l'acte —en el foc, per exemple, «ignitivitat», «ignibilitat» i «ignir».¹⁶ Ara bé, aquests correlatius ens permeten parlar de propietats (co-)essencials.¹⁷

¹⁴ De fet, ja al-Fārābī va adonar-se que amb l'ajuda de la *rasm* era possible definir allò que no està subordinat a cap gènere superior, tot i que no de manera essencial. Cf. Abed, *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfarabi*, op. cit., p. 52.

¹⁵ Ramon Llull, *Art amativa*, ORL XVII, pp. 32-33.

¹⁶ Sobre la teoria dels correlatius cf. Jordi Gayà, *La teoria luliana de los correlativos. Historia de su formación conceptual*, Palma de Mallorca 1979. Pel que fa a possibles fonts àrabs en la formulació d'aquesta teoria vegeu Hans Daiber, «Raimundus Lullus in der Auseinandersetzung mit dem Islam. Eine philosophiegeschichtliche Analyse des *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni*», dins: Matthias Lutz-Bachmann i Alexander Fidora (eds.), *Juden, Christen und Muslime*, Darmstadt 2004, pp. 136-172, aquí pp. 161-162.

¹⁷ Llull mateix denomina els correlatius «propietates essentiales». Cf., p. ex., Raimundus Lullus, *Liber Tartari et Christiana*, MOG IV, p. 358: «Ignitivum, ignibile et ignitum sunt diversae pro-

Aplicant aquesta distinció entre propietats accidentals i essencials a diferents exemples, Llull diferencia, a l'*Art amativa*, dues descripcions de l'home, una de (co-)essencial, una altra d'accidental:

Està home diffinit en animalitat per essencial propietat, axí com d-omificar; car negun animal no enjenra home, mas home tan solament, ni negun animal non ha rahó, mas home tan solament. Es home diffinit per propietat accidental, axí com per risibilitat, e encara per comprar e scriure, e les altres.¹⁸

Amb aquestes reflexions de l'*Art amativa* queda clar com Llull adapta i, al mateix temps, supera el concepte tradicional de *rasm* o de definició descriptiva, com el trobem en al-Gazzālī o altres: La descripció de l'home en termes de la seva capacitat de riure, d'escriure, etc. d'al-Gazzālī, al cap i a la fi, no deixa de ser accidental, mai no pot arribar a l'essència. En canvi, el *rasm* o la definició descriptiva que Llull advoca i que es fonamenta sobre els correlatius, vol ser (co-)essencial. Aquesta diferència és importantíssima.¹⁹

4) Si la nostra reconstrucció és, fins ara, adequada, l'evolució de la teoria lul·liana de la definició es pot resumir de la següent manera: partint d'al-Gazzālī, ja al *Compendium* Llull s'adona del potencial del *rasm*, és a dir, de la definició descriptiva; però només a partir de la seva doctrina dels correlatius serà capaç de desplegar i realitzar plenament aquest potencial de la definició descriptiva, mostrant com, més enllà del concepte tradicional de descripció, pot haver-hi un altre tipus de descripció: una descripció dinàmica i (co-)essencial que, a través dels correlatius, entesos com a propietats essencials, arriba a la mateixa essència del *definiendum*. Aquest és el descobriment lògic i metafísic que porta a Llull a formulacions a primera vista tan extravagants com la definició de l'home com a *animal homificans*.

Així doncs, el paradigma de definició de Llull és el resultat d'una reinterpretació del *rasm* o de la definició descriptiva. Una reinterpretació radical i in-

prietates essentialiter.» El paper fonamental de la teoria lul·liana dels elements en el marc de la doctrina dels correlatius ha estat examinat per Gayà, *La teoría luliana de los correlativos*, *op. cit.*, pp. 57-70.

¹⁸ Ramon Llull, *Art amativa*, ORL XVII, p. 34.

¹⁹ No cal descartar que la interpretació lul·liana de *rasm* rebés impulsos també de la tradició llatina. Així, en el *De definitionibus liber* de Marius Victorinus, copiat literalment per Isidor de Sevilla a les seves *Etymologiae*, hi ha, entre els diferents tipus de definicions, un que es diu *evnohmatikh*, – una mena de definició que ja trobem en Porfiri i que, segons Barnes (Porfiri, *Introduction*, *op. cit.*, pp. 59-60), va a ser el mateix que la *u'pograhf.*. Ara bé, Marius Victorinus i Isidre expliquen aquesta definició de la següent manera: «Haec isto modo semper efficitur: 'Homo est, quod rationali conceptione et exercitio praeest animalibus cunctis.' Non enim dixit quid est homo, sed quid agat, quasi quodam signo in notitiam devocato.» (*Isidori Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX*, ed. Wallace M. Lindsay, 2 vols., Oxford 1911, lib. II, 29, vol. I). Trobem aquí, doncs, algunes de les idees fonamentals també per a Llull: Marius Victorinus i Isidre tracten del *signum*, és a dir del *rasm* o de la definició descriptiva, i diuen que aquest *signum* no es determina pel que l'home és (*quid est*), sinó pel que fa (*quid agat*). L'aspecte dinàmic hi és patent, tot i així l'activitat que està al centre d'aquesta mena de definició no es qualifica de manera més específica com a activitat (co-)essencial com ho fa Llull.

novadora, que es basa en la teoria dels correlatius i que també trobem al centre de la important 'definició de definició' de Llull: «Definitio est signum definiti, cum quo signo est cognitum.»²⁰ Sembla que 'signum', un terme que hem trobat per primera vegada al *Compendium*, no vol dir altra cosa aquí que *rasm*, que, recordem-ho, és el mot àrab per 'signe'; quan Llull parla, doncs, a la seva 'definició de definició' que acabem de citar de *signum*, estaria referint-se al segon tipus de *rasm* o definició descriptiva, és a dir, a la descripció dinàmica i (co-)essencial.²¹

Llull estava convençut que aquests *signa* eren molt més adequats i, sobretot, molt més significatius que les definicions tradicionals, ja fossin les causals o les essencials. Amb tot, és important dir que Llull mai no va pretendre abandonar les definicions tradicionals del tot; al contrari, per a Llull les seves descripcions i les definicions tradicionals eren compatibles, i fins i tot hauríem de dir que complementàries. Llull mateix, en funció del context de l'aplicació, es decidirà moltes vegades, dins de les seves obres, d'iniciar la seva argumentació per les definicions tradicionals. Aquestes, doncs, poden ser extremament útils en el procés científic.²²

Això sí, no penetraran mai a l'essència d'una cosa de la mateixa manera que ho permeten fer les descripcions lul·lianes. És per això que Llull defensava amb vehemència la seva teoria de la definició, col·locant-la per damunt de la doctrina clàssica. A l'*Ars brevis* (Pisa 1308), per exemple, escriu:

Quaeritur: Utrum ista definitio sit magis ostensiva, dicendo sic: Homo est animal homificans; vel: Homo est ens, cui proprie competit homificare, quam ista: Homo est animal rationale mortale? Et respondendum est, quod sic. Ratio huius est, quia homificatio soli homini competit, rationabilitas autem et mortalitas multis.²³

És important remarcar que el criteri al qual Llull recorre aquí a favor de les seves descripcions és la inequivocitat: les seves descripcions dinàmiques i (co-)essencials efectivament fan possible de substituir el *definiendum* pel *de-*

²⁰ ROL V, p. 291. Cf. *Liber de novis fallaciis*, ROL XI, pp. 15/16: «definito, quae est signum» / «[...] cum definitio sit signum definiti.» I també *Liber de experientia realitatis Artis ipsius generalis*, ROL XI, p. 183: «Nam definitio est signum definiti, cum quo intellectus intelligit definitum, de ipso scientiam faciendo.»

²¹ Per a la relació entre definició, *signum* i *significatio* en Llull cf. l'important article de Jordi Gayà, «Els principis de l'Art lul·liana i les seves definicions», dins: *Taula, quaderns de pensament* 37 (2002), pp. 53-71.

²² La compatibilitat de les noves definicions lul·lianes amb les definicions tradicionals ja ha estat apuntada per Bonner i Ripoll Perelló a *Diccionari de definicions lul·lianes / Dictionary of Lullian Definitions*, op. cit., p. 35. Que aquesta compatibilitat és, de fet, una complementarietat es veu clarament a l'*Ars generalis ultima* quan Llull exposa i examina el subjecte «home»: De fet, Llull comença aquesta exposició amb la definició tradicional de l'home com a *animal rationale*, i només cap al final s'hi introdueix també la nova definició lul·liana de l'home com a *ens homificans* (cf. ROL XIV, pp. 235-237).

²³ Raimundus Lullus, *Ars brevis*, ROL VIII, p. 239.

finiens, sense dificultats lògiques, mentre que a la definició clàssica només el conjunt de les diferències específiques es pot substituir pel *definiens*.

Tot i la defensa entusiasta que Llull fa de la seva «manera molt fàcil i útil de definir»,²⁴ Llull no ignorava la novetat de la seva proposta així com la crítica que podia rebre per part dels seus col·legues, dels qual ens diu que «calumniaven les meves definicions amb dents de can i llengües de serp».²⁵

III. Prospectiva: De Nicolau de Cusa a Russell/Quine

Sigui quina sigui l'estima en la qual els contemporanis de Llull tenien les seves definicions, aparentment tautològiques, aquestes no han deixat de tenir un interès en generacions posteriors i per a l'evolució de la lògica moderna en general.

És evident que aquí no podem repassar la història de la filosofia, i, més concretament, de la lògica moderna. Ens limitarem, doncs, a dos exemples: començarem per Nicolau de Cusa, que ha estat titulat l'últim pensador medieval i el primer filòsof modern. És prou conegut que Nicolau estava molt influït per Llull, si bé per qüestions d'ortodòxia, el bisbe i cardenal no feia explícit el seu deute amb el mallorquí.

Pel que fa a la teoria lul·liana de la definició, l'obra més rellevant és el seu *De coniecturis*.²⁶ Juntament amb l'obra *De docta ignorantia*, es pot considerar una de les obres més importants de Nicolau. De fet, en *De coniecturis*, escrit en 1442 i dedicat al papa Julià Cesarini, Nicolau retracta la seva posició anterior, expressada a la *Docta ignorantia*. Si en aquesta última obra la individualitat i fragmentació de la perspectiva humana es veia com una limitació que separava infinitament l'home de la veritat i de Déu, el qual només era accessible per via negativa, en *De coniecturis*, Nicolau canvia radicalment de rumb: ara, la individualitat i fragmentació del coneixement humà es valoren de manera positiva, perquè és precisament en la individualitat on trobem el reflex de la singularitat de Déu. Per això, Nicolau abandona la via negativa i ens parla ara en termes lul·lians d'una *ars generalis*.²⁷

En la individualitat mateixa del subjecte coneixent s'hi obra, doncs, l'accés a això que és universal, en tant que allò més universal és, a la vegada, el més singular: Déu. És en aquest context que Nicolau arriba a formular la següent relació entre universalitat d'un costat i individualitat i singularitat de l'altre:

²⁴ Raimundus Lullus, *Ars generalis ultima*, ROL XIV, p. 23: «modus definiendi valde facilis et utilis.»

²⁵ *Ibid.*: «Aliquis forte habens dentium caninum et linguam serpentinam principia mea et eorum definitiones spernet et calumniabit.»

²⁶ Cf. per a una interpretació brillant d'aquesta obra Kurt Flasch, *Nikolaus von Kues. Geschichte einer Entwicklung*, Frankfurt am Main 2001 (1998), pp. 143-164.

²⁷ Sobre els paral·lelismes entre *De coniecturis* i el pensament lul·lià cf. Eusebi Colomer, *Nikolaus von Kues und Raimund Llull. Aus Handschriften der Kueser Bibliothek*, Berlin 1961, pp. 82-85.

Omnia enim universalia, generalia atque specialia in te, Iuliano, iulianizant. [...] Hoc autem, quod in te est iulianizare, in hominibus cunctis est hominizare, in animalibus animalizare et deinceps.²⁸

Amb això, Nicolau no sols fa seva la innovadora terminologia de la teoria definitòria de Llull, sinó que dóna un pas més enllà: Nicolau vol arribar a expressar l'essència de l'individu.²⁹ L'essència de Julià Cesarini no és que sigui un *animal rationale et mortale*, com deia la tradició aristotèlico-escolàstica, però tampoc no és la seva essència que sigui un *animal homificans*, com va dir Llull: l'essència del papa Julià, per a Nicolau, és que tot en ell estigui disposat i dirigit a realitzar aquest individu que és Julià: l'activitat de *julianitzar*.

Aquest punt és important perquè ens deixa veure que la definició tradicional a l'Edat Mitjana sempre porta a definicions de les espècies. Tot el que definim per gènere i diferència específica són, forçosament, definicions de l'espècie. Si definim l'home com a *animal rationale et mortale*, estem definint l'espècie 'home' pel seu gènere, a saber, l'animal, i les seves diferències específiques, a saber, que sigui racional i mortal. També, si agafem el que en aquesta definició de l'home constitueix el gènere, a saber, l'animal, i, al seu torn, ens proposem de definir aquest, el definirem com a espècie: direm que l'espècie 'animal' pertany al gènere dels éssers vius, com també les plantes, però que està dotat de sensibilitat, la qual seria la seva diferència específica. En la teoria de la definició clàssica espècie i gènere són, per tant, termes relatius, el que ara és el gènere per a una espècie que se li subordina, és al mateix temps una espècie respecte d'un gènere superior. Per això hi ha dos fenòmens que des de la teoria clàssica de la definició no es deixen definir: allò més ínfim, l'individu, que no és una espècie, perquè és individu, i això més alt, Déu, que tampoc no és cap espècie, perquè no pot estar subordinat a cap gènere superior.

La singularitat divina i la individualitat creada no són susceptibles a la definició clàssica. I com que aquesta singularitat i individualitat, segons el que desenvolupa Nicolau al *De coniecturis*, són d'una excel·lència suprema, Nicolau abandona la definició clàssica, i s'adhereix a la definició lul·liana, perquè aquesta sí que permet de definir tant la singularitat divina com la individualitat del món creat.

Que la definició lul·liana serveix per a definir a Déu, com a ens singular, ja ho sabia el mateix Llull, com hem vist abans a la definició de la *Logica nova* de Déu com a *ens deitans*. Una definició que també trobem en els *Sermons* de Nicolau: «Est enim Deus deificans [...], deificabilis [...], deificare» — «Déu és deificant [...], deificable [...], deificar».³⁰ El que no té precedents en Llull, és la idea

²⁸ Nicolau de Cusa, *De coniecturis*, ed. Joseph Koch, Karl Bormann i Gerhard Senger, Hamburg 1972, p. 86 (cf. també els llocs paral·lels reunits a l'*apparatus criticus*.)

²⁹ Vegeu sobre aquest tema central de *De coniecturis*, Thomas Leinkauf, «Die Bestimmung des Einzelseienden durch die Begriffe *contractio*, *singularitas* und *aequalitas* bei Nicolaus Cusanus», dins: *Archiv für Begriffsgeschichte* 38 (1994), pp. 180-221.

³⁰ Cod. Cus. 220, fol. 56v, 1-15. Citem segons Colomer, *Nikolaus von Kues und Raimund Llull*, op. cit., p. 91, on es troben referències a llocs paral·lels.

de Nicolau d'aplicar la definició lul·liana a l'individu; això Lull no ho havia vist, o millor dit, des del seu punt de vista, no tenia necessitat de veure-ho. Però és cert que la teoria lul·liana de la definició fa possible aquest pas, permetent així, per a Nicolau, no sols el coneixement de l'espècie, sinó el coneixement de la mateixa essència de l'individu, el qual, no ho oblidem, coincideix per a Nicolau en la seva singularitat amb l'universal. Així, doncs, les definicions lul·lianes compleixen una funció cabdal en el pensament de Nicolau entorn de la possibilitat del coneixement de l'individu.

Ara bé, donant un gran salt, d'uns 500 anys, voldriem presentar un segon exemple de la importància de la teoria de la definició lul·liana: es tracta de l'anomenada teoria de les descripcions (*theory of descriptions*) de Bertrand Russell i Willard van Orman Quine, dos dels lògics més destacats del segle passat. En el seu influent article «On Denoting» (1905) Russell es plantejava el problema de com podem parlar d'entitats no existents sense implicar, al mateix temps, la seva existència. De fet, el problema no és nou, sinó que es remunta a la querella dels universals a l'Edat Mitjana i, fins i tot, més enllà. És, per tant, una pregunta fonamental per a la filosofia en general.

Russell va formular el problema de la següent manera: Contemplem una proposició amb una expressió descriptiva complexa com per exemple: «El rei actual de França és calb». En aquesta proposició l'expressió descriptiva complexa «El rei actual de França» no denota res, és a dir, no es refereix a res, ja que actualment no hi cap rei francès. O, per a posar un exemple més radical: «El quadrat rodó de la cúpula de Berkeley College és de color rosa.» També en aquesta proposició, l'expressió descriptiva complexa «El quadrat rodó de la cúpula de Berkeley College» no denota res, ja que, per definició, és impossible que tal cosa, un quadrat rodó, existeixi. Ara bé, la pregunta és, com podem negar aquestes proposicions sense concedir al mateix moment la referència objectiva de les expressions complexes descriptives que contenen. Perquè si diem: «És fals que el rei actual de França sigui calb», sembla que estiguem, al mateix temps, afirmant que un tal rei existeixi. La solució de Russell a aquest aparent dilema consisteix en «una reducció de totes les proposicions que contenen expressions denotatives a proposicions que no les continguin».³¹ Així, Russell proposa de reformular els nostres exemples de la següent manera: «Hi ha algú que és actualment el rei de França i que és calb, i ningú altre és actualment rei de França i és calb», i, respectivament: «Hi ha alguna cosa que és quadrada i rodona i que és la cúpula de Berkeley College i que és de color rosa, i cap altra cosa és quadrada i rodona i és la cúpula de Berkeley College.» Posades d'aquesta manera, negar les dues proposicions no implica concedir l'existència d'un «rei actual de França» ni d'un «quadrat rodó». Aquesta és, en resum, la teoria de les descripcions de Russell, que consisteix bàsicament en substituir les expressions descriptives pel que Russell anomena les seves «definicions contextuais».³²

³¹ Bertrand Russell, «On Denoting», dins: *Mind* 14 (1905), pp. 479-493, aquí p. 482.

³² Per a una presentació més detallada de la teoria de les descripcions de Russell cf. David Kaplan, «What is Russell's Theory of Descriptions?», dins: Wolfgang Yourgrau i Allen D. Breck (eds.), *Physics, Logic, and History*, New York 1970, pp. 277-288.

La teoria de les descripcions de Russell va ser refinada posteriorment per Quine en el seu article «On What There Is» (1948) en el qual va aplicar aquesta teoria a expressions o, millor dit, a noms d'una sola paraula. El seu famós exemple és el cavall mitològic Pegàs. Segons Quine, tota proposició que contingui el nom Pegàs, fins i tot quan estem negant la seva existència, implica d'una manera o altra l'existència del seu subjecte. La solució a aquest problema respecte als noms d'una sola paraula és justament la mateixa que la solució de Russell al problema de les expressions complexes descriptives. Hem de reduir aquests noms d'una sola paraula a definicions contextuals. Amb tot, per a fer això, cal un pas intermedi: primer hem de transformar els noms d'una sola paraula en descripcions. Ara bé, en el cas del nom Pegàs, la transformació en una descripció, segons Quine, donaria com a resultat el predicat «pegasitza». Així Quine diu: «If in terms of pegasizing we can interpret the noun 'Pegasus' as a description subject to Russell's theory of descriptions, then we have disposed of the old notion that Pegasus cannot be said not to be without presupposing that in some sense Pegasus is».³³ Perquè des d'aquesta perspectiva una afirmació com ara: «Pegàs és de color rosa», es pot reformular amb la proposició: «Hi ha alguna cosa que pegasitza i que és de color rosa, i no hi ha cap altra cosa que pegasitzi i que sigui de color rosa.» Mentre que si neguem la primera proposició dient que és fals que Pegàs és de color rosa, estem, d'alguna manera, concedint que Pegàs existeixi, si neguem la segona proposició no incorrem en aquest dilema. Podem dir: «Ès fals que hi ha alguna cosa que pegasitzi i que sigui de color rosa, i que no hi ha cap altra cosa que pegasitzi.»

Així, la teoria de les descripcions arriba, en última instància, a una solució molt original i que s'assembla molt a les definicions lul·lianes. Certament, l'agenda filosòfica de Russell/Quine i la de Llull no és la mateixa; i tampoc no podem suposar que Quine estigués familiaritzat amb Llull (si bé, més tard, va passar una temporada a la Universitat de Girona). Amb tot, ens sembla que hi ha una certa continuïtat, sobretot si tenim en compte l'aportació de Nicolau de Cusa i la seva aplicació de les definicions lul·lianes a l'individu. Perquè de fet, amb els noms d'una sola paraula, com ara Pegàs, estem davant d'un problema molt semblant: Pegàs és una espècie d'un sol individu que no sabem caracteritzar d'altra manera que per la seva activitat.

Caldria analitzar més autors encara: Martin Heidegger, Gottlob Frege i, sobretot, Charles Sanders Peirce, el fundador del pragmatisme, que mantenia que el nostre concepte d'un objecte, en altres paraules, la seva definició, no depèn d'altra cosa que dels seus efectes i de les seves maneres d'acció, els seus «modes of action». Però aquest seria un altre discurs.

L'home hominifica, Julià julianitza i Pegàs pegasitza: esperem que al llarg d'aquestes pàgines s'hagi pogut mostrar que amb aquestes expressions no estem assistint a un mer joc de paraules. Al darrere d'aquestes tautologies hi ha una preocupació i un treball intel·lectual real: Arrelat en la tradició lògica àrab, Llull llança una crítica seriosa a la lògica aristotelicoescolàstica situant-se, d'a-

³³ Willard V. Quine, «On What There Is», dins: *The Review of Metaphysics* 2 (1948), pp. 21-38, aquí p. 27.

questa manera, al principi d'una reflexió profunda, que es pot traçar fins als nostres dies i que vetlla per garantir les condicions que permeten a la nostra parla de tenir contingut i significat, tot arribant a l'essència de les coses.

L'aspecte tautològic de les definicions lul·lianes no és, doncs, expressió de trivialitat; tot el contrari. Recordem, en aquest sentit i per a cabar aquesta reflexió, unes paraules de Ludwig Wittgenstein al seu *Tractatus logico-philosophicus*:

Totes les frases de la lògica, diu Wittgenstein, són tautologies, i, precisament en això, se'ns mostra l'estructura formal i lògica del llenguatge i del món.³⁴

³³ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Frankfurt am Main 161982, 6.12 (= p. 94).